

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ.— 'Απήχηση του κλέους τῆς διαλεκτικῆς στὶς εὐρωπαϊκὲς γλώσσες, ὑπὸ τοῦ 'Ακαδημαϊκοῦ κ. Κωνσταντίνου Δεσποτοπούλου*.

Μὲ τὴ σημερινὴ ἀνακοίνωση παρουσιάζω πρόβλημα γλωσσικὸ στὴν ἐπιφάνειά του, ἀλλὰ εὐρύτερα σπουδαῖο, πιστεύω, γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος.

Ὑπενθυμίζω, ὅτι ἡ θέσπιση τῆς σημασίας ὀρισμένων λέξεων, ἐκφραστικῶν νοημάτων καίριων, ἀντικατοπτρίζει πολὺ συχνὰ τὴν ἱστορία τῆς πνευματικῆς προαγωγῆς τοῦ προκείμενου λαοῦ στὴν ἀντίστοιχη φάση της, ἢ καὶ τὴν ἐξάρτηση τῆς προαγωγῆς αὐτῆς ἀπὸ τὴν προδιαπλασμένη πνευματικότητα λαοῦ ἄλλου.

Ἀντικείμενο ἡ σημερινὴ ἀνακοίνωση ἔχει λέξεις δηλωτικῆς, βασικῆς, πνευματικῶν δυνάμεων ἢ πνευματικῶν ἐνεργειῶν, ἐνταχμένες στὴν ὀρολογία τῆς εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας, ἀλλὰ καὶ στὴν καθημερινὴ γλώσσα ἤδη τῶν εὐρωπαϊκῶν τουλάχιστον λαῶν. Εἶναι οἱ λέξεις *intellect*, *intellection*, *intellectuel*, *intelligence*, *intelligible*, στὴ γαλλικὴ γλώσσα, καὶ οἱ ἀντίστοιχες τους σὲ ἄλλες εὐρωπαϊκὲς γλώσσες.

Ἡ ἀρχικὴ μορφή τῶν λέξεων αὐτῶν εἶναι λατινικὴ: *intellegentia*, *intelligibilis*, *intellectus*, *intellectio*, σύστοιχα ἐξ ἄλλου πρὸς τὸ ρῆμα *intellegere*.

Στὴ γλώσσα τῆς Μεσαιωνικῆς φιλοσοφίας καὶ ἰδιαίτερα τῆς θωμιστικῆς, *intellectus* σήμαινε ὅ,τι περίπου ἡ ἑλληνικὴ λέξη «νοῦς» στὴ γλώσσα τοῦ Πλάτωνος, καὶ σὲ ἀντιπαράθεση πρὸς ὅ,τι σήμαινε ἡ λέξη *ratio*, δηλαδή πρὸς τὸν διασκεπτικὸ λογισμό· ἐνῶ ἡ λέξη *intellectio* σήμαινε τὴ νοητικὴ σύλληψη τῶν ἀρχῶν, τῶν ἐφαρμοστέων ἀπὸ τὸν διασκεπτικὸ λογισμό, τὴ *ratio*¹.

Στὴ γλώσσα τοῦ Dante, *intelletto* σήμαινε τὴ νοητικὴ δύναμη στὸν πιὸ ὑψηλὸ βαθμὸ. Στὴ γλώσσα τοῦ Leibnitz καὶ τῶν συγχρόνων του ὑπάρχει παγιωμένη χρῆση τῶν λέξεων *intellectus* καὶ *intellectio* μὲ παρόμοια σημασία, καὶ εἰδικώτερα τῆς *intellectio* ὡς ἐνεργείας τοῦ *intellectus*².

* CONST. DESPOTOPOULOS, *L'origine du not intellectus*.

1. Βλ. Lalande, *Vocabulaire technique et critique de la Philosophie*, σὺν λῆμμα *Intellect*.

2. Βλ. ὅπ. ἀν.

Οι βαθυσήμαντες αυτές λατινικές λέξεις εμφανίζονται να πρωτουπάρχουν σε κείμενα λατίνων συγγραφέων όχι αρχαιότερα του πρώτου π.Χ. αιώνας, και συγκεκριμένα σε κείμενα του Κικέρωνος, του Λουκρήτιου, του Καίσαρος, όπως και του Σενέκα, του Plinius, του Quintilianus και πολλών άλλων.

Στά κείμενα των συγγραφέων αυτών, *intellego* σημαίνει, με διάφορες ελαφρές παραλλαγές, έννοω, κατανοώ, και *intellectus* σημαίνει νοητική ικανότητα ή νοητική ενέργεια¹.

Εύλογο, λοιπόν, είναι το ερώτημα: Πότε διαπλάσθηκαν από τους Ρωμαίους, δηλαδή από τους λογίους της Ρώμης, και με ποιές επιδράσεις οι βαθυσήμαντες αυτές λέξεις;

Και ιδού, προτείνω πιθανότατα λύση του σημαντικού αυτού προβλήματος:

Στά έργα του Πλάτωνος υπάρχει άθροια χρήση του όρου «διαλεκτική» προς δήλωση της ύπατης νοητικής λειτουργίας, χαρακτηρισμένης άλλοτε ως «μεθόδου», άλλοτε ως «πορείας», άλλοτε ως «επιστήμης», άλλοτε ως «δυνάμεως», ταυτισμένης σχεδόν με τον λογισμό του φιλοσόφου, και προβλημένης ως μόνης ικανής για πρόβαση «μέχρι του άνυποθέτου, επί την του παντός αρχήν» με ανάιρεση αντίστοιχα των «υποθέσεων», άφετηρίας του λογισμού των μαθηματικών, άνυπέρβατης από αυτούς. Έξ άλλου, με την ίδια σημασία χρησιμοποιείται και το ρήμα «διαλέγεσθαι» στην έκφραστική του Πλάτωνος².

Έκτοτε, επί είκοσι τρείς αιώνες και πλέον, και παρά τις κάποιες αντιδράσεις του Άριστοτέλους, το κλέος της διαλεκτικής υπήρξε και υπάρχει μέγιστο.

Έπί αιώνες, το περίφημο *trivium*, στον Μεσαίωνα, περιλάμβανε και μάθημα, όνομασμένο με το ένδοξο όνομα «διαλεκτική». Στους Νεώτερους Χρόνους ό διασημότετος Κάντ και στά τρία κλασσικά έργα του, γνωστά υπό τους τίτλους «Κριτική του Καθαρού Λόγου», «Κριτική του Πρακτικού Λόγου», «Κριτική της δυνάμεως της κρίσεως», τιτλοφορεί όλόκληρα «βιβλία» τους με τη λέξη «Διαλεκτική». Ύστερα, με το έργο του Χέγκελ, ή λέξη «διαλεκτική» έμελλε να αποκτήσει νέο βάρος σημασίας και νέο πνευματικό γόητρο, ενεργότατο έως και σήμερα, με τη χρήση της μάλιστα και από τους έπιγόνους του Marx, αλλά και όχι μόνο από αυτούς.

Ό,τι μάς ενδιαφέρει όμως ιδιαίτερα, στη σημερινή ανακοίνωση, είναι μία

1. Βλ. Oxford Latin Dictionary, στα λήμματα *intellectus* και *intellegere*, καθώς και *Antibarbarus der Lateinischen Sprache*, στα ίδια λήμματα, και ακόμη *Thesaurus Linguae Latinae* στα ίδια επίσης λήμματα.

2. Βλ. Δεσποτοπούλου, Πολιτική Φιλοσοφία του Πλάτωνος, 1980², σ. 120 κ.έπ.

συνέπεια τῆς γοητείας σχεδόν, τῆς ἀσκημένης ἀπὸ τῆ φήμη τῆς διαλεκτικῆς στοὺς λογίους τῆς Ρώμης, πρόθυμους ἀπὸ τὸν δεύτερο ἤδη αἰῶνα π.Χ. νὰ ἐνστερνισθοῦν τὴν ἑλληνικὴ φιλοσοφία, καθὼς καὶ ἄλλους τρόπους τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος¹.

Ἄς μὴ λησμονοῦμε, ὅτι ἀπὸ τὸν δεύτερο π.Χ. αἰῶνα ὁ Παναίτιος προπάντων, ὁ πλατωνικὸς σὲ πολλὰ Σχολάρχης ἀργότερα τῆς Στοᾶς, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ἐκτὸς ἀπὸ αὐτὸν Ἕλληνες διάκονοι τῆς φιλοσοφίας, εἶχαν συμβάλει στὴ διάδοση τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας στὴ Ρώμη, καὶ ἄρα πολλῶν ἐπίσης τεχνικῶν ὄρων της.

Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι μεταξὺ τῶν φιλοσοφικῶν αὐτῶν ὄρων ἐξαίρετο γόητρο εἶχε γιὰ τοὺς Ρωμαίους λογίους τότε ἡ λέξις «διαλεκτικὴ», ὅπως τὴν εἶχε ὁ Πλάτων προβάλει γιὰ νὰ σημαίνει τὸ ὑπάτο ἀγώνισμα τοῦ Λόγου, τὸ μόνον πρόσφορο γιὰ τὴν ἀποκάλυψη τοῦ «ἀρίστου ἐν τοῖς οὖσιν» (Πολιτεία 532c), δηλαδὴ τοῦ «ἀγαθοῦ» (532b), ὥστε καὶ ὕψιστο μάθημα, ἐφόσον ἔγραφε ὁ ἴδιος γι' αὐτό: «ὡσπερ θριγκὸς τοῖς μαθήμασιν... ἐπάνω κεῖσθαι, καὶ οὐκέτ' ἄλλο τούτου μάθημα ἀνωτέρω ὀρθῶς ἀν ἐπιτίθεσθαι» (534e).

Εἶναι ἄρα εὐεξήγητο, νομίζομε, ὅτι κάποιος Ρωμαῖος λόγιος, στὴν προσπάθειά του νὰ πλουτίσει τὴν λατινικὴ γλῶσσα μὲ λέξις κάπως ὑπερκαθημερινή, ἐκφραστικὴ τῆς ὑψηλῆς νοητικῆς ἐνέργειας², παρορμήθηκε ἀπὸ τὴ διάχυτη γοητεία³ τοῦ ὄρου «διαλεκτικὴ» καὶ τοῦ ἀντίστοιχου ρήματος «διαλέγεσθαι» καὶ μεταγλώττισε τίς δύο αὐτές ἑλληνικὲς λέξεις στὰ λατινικὰ μὲ κατὰ γράμμα ὅσο τὸ δυνατὸν μετάφρασή τους: Ὁ ὄρος «δια-λεκτικὴ» μεταπλάσθηκε σὲ inter-lectus εἴτε inter-legendia καί, κατ' ἀφομοίωση τοῦ r πρὸς τὸ ἐπόμενο l, σὲ intellectus εἴτε intellegendia. Ἡ ρίζα τοῦ ὄρου «διαλεκτικὴ», τὸ ρῆμα «διαλέγομαι» κατὰ Πλάτωνα, ἢ «διαλέγω» κατὰ Ξενοφῶντα, μεταπλάσθηκε σὲ interlego, καί, κατ' ἀφομοίωση τοῦ r πρὸς τὸ ἐπόμενο l, σὲ intellego⁴.

1. Βλ. καὶ Jorma Kaimio, *The Romans and the Greek Language*, Helsinki, 1979, σ. 195 κ. ἐπ., ὅπου διεξοδικὴ ἐκθεση τῆς ἑλληνικῆς παιδείας στὴ Ρώμη, καὶ μάλιστα ἤδη ἀπὸ τὸν τρίτο αἰῶνα π.Χ., καὶ σ. 239 κ.ἐπ., ὅπου εἰδικότερα γιὰ ὅ,τι ἀφορᾷ στὴ φιλοσοφία.

2. Γνωστὴ εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ Κικέρωνος στὸν ἐμπλουτισμὸ τῆς λατινικῆς γλώσσας πρὸς ἐπάρκεια γιὰ ἔκφραση νοημάτων ὑψηλῆς πνευματικότητος. Πρβλ. καὶ Jorma Kaimio, ὁπ. ἀν., σ. 240 κ.ἐπ., σ. 309.

3. Ἡ γοητεία καὶ ἄλλων ἑλληνικῶν λέξεων ἐπάνω στοὺς Ρωμαίους μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν ἴδιον τὸν Κικέρωνα: «square bonitate potius nostrorum verborum utamur quam splendore graecorum» (Or. 164).

4. Βλ. Leumann-Hofmann-Szantyr, *Lateinische Grammatik I*, 1977, σ. 212, Ernout et Meillet, *Dictionnaire Etymologique de Langue Latine*, 1939, στὸ λῆμμα intellego.

Με την πρότασή μου αυτή, σκέφθηκα, μήπως κομίζω γλαῦκα εἰς Ἀθήνας, ἢ μᾶλλον εἰς Ρώμην, δηλαδή μήπως ἢ με τὴν ἀνακοίνωση αὐτὴ προτεινόμενη λύση τοῦ προβλήματος δὲν εἶναι κάτι νέο, ἀλλὰ ἤδη ἔχει κάποτε παρουσιασθεῖ καὶ ἴσως ἀναγράφεται σὲ κάποιο ἑτυμολογικὸ Λεξικό, μὴ προσιτὸ σὲ μένα καὶ τοὺς Ἑλληνας εἰδικούς ἐπιστήμονες τῆς λατινικῆς γλώσσας ὅσους ἐρώτησα. Φαίνεται ὅμως αὐτὸ πολὺ ἀπίθανο, καὶ ἀμελητέος ἄρα ὁ ἀντίστοιχος κίνδυνος.

Ἐξ ἄλλου, ἡ πρότασή μου, ἐνῶ ἔχει ὡς προϋπόθεση τὴν εὐρύτατα παραδεκτὴ γραμματικὴ ἑτυμολογία τοῦ *intellegere* ἀπὸ τὴν πρόθεση *inter* καὶ τὸ ρῆμα *legere*, ἐμφανίζεται ἴσως νὰ προσκρούει κάπως σὲ ὀρισμένη ἐρμηνεία τοῦ *intellegere*, ξένη πρὸς τὴν γραμματικὴ αὐτὴ ἑτυμολογία, διατυπωμένη ὅμως ὄχι με τρόπο κατηγορικὸ, ἀλλὰ μᾶλλον ὡς κάτι λεγόμενο κατὰ παρομοίωση, καὶ ἄρα ὄχι με ἀξιώσεις ἀκριβείας, ὅπως δείχνει ἡ χρῆση τῆς λέξεως «οἰονεῖ» («quasi»). Γράφει ὁ Θωμᾶς Ἀκινάτης (*Summa Theologiae* II. II. 8. 1c. Πρβλ. *Quaestiones Disputatae de veritate* 1. 12c): *dicitur enim intellegere quasi intus legere*. Οὐσιαστικὰ ὅμως καὶ ἡ διατύπωση αὐτὴ δὲν ἀναιρεῖ τὴν ἰδικὴ μας ἐρμηνεία. Ὁ Θωμᾶς δὲν εἶχε τὴν ἀπαιτούμενη γνώση τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας, ὥστε καὶ νὰ σκεφθεῖ τυχὸν ἀντιστοιχία τῆς ἑτυμολογίας τοῦ *intellegere* με τὴν ἑτυμολογία τοῦ «διαλέγεσθαι» ἢ διαίσθησή του ὅμως τὸν ἔφερε νὰ φαντασθεῖ τὸ *intellegere* ὡς «οἰονεῖ ἐνδόμυχη ἀνάγνωση», δηλαδή νὰ πλησιάσει πρὸς τὴ σύλληψη τοῦ «διαλέγεσθαι» ἀπὸ τὸν Πλάτωνα ὡς ἐνδο-συνειδησιακοῦ διαλόγου ὅπως στὸ χωρίο 189e-190a τοῦ Θεαίτητου: «Λόγον ὃν αὐτὴ πρὸς αὐτὴν ἡ ψυχὴ διεξέρχεται περὶ ὧν σκοπεῖ... τοῦτο γάρ μοι ἰνδάλλεται διανοουμένη οὐκ ἄλλο τι ἢ διαλέγεσθαι».

Παραμένει ἄρα πιθανώτατα ὀρθὴ ἡ γνώμη, ὅτι *intellegere* καὶ *intellectus* ἔχουν προκύψει ὡς μεταφράσεις τοῦ «διαλέγεσθαι» καὶ τῆς «διαλεκτικῆς», λέξεων καίριων τῆς γλώσσας τοῦ Πλάτωνος.

Οἱ ἐλληνογενεῖς αὐτὲς λατινικὲς λέξεις *intellectus* καὶ *intellegere* εἶχαν ἀργότερα τὴν καταπληκτικὴ τύχη νὰ ἀποβοῦν καίριες ἐκφράσεις τῆς πνευματικότητας καὶ στὸ χῶρο τῆς φιλοσοφίας καὶ στὴν ἄλλη, κοινωνικὴ, λειτουργία τῆς γλώσσας. Μεγάλες φιλοσοφικὲς ἀντιθέσεις, καὶ στὸν Μεσαίωνα καὶ στοὺς Νεώτερους χρόνους, ἐκφράσθηκαν με τὶς λατινικὲς αὐτὲς μετατροπίας τῶν ἐλληνικῶν λέξεων «διαλεκτικὴ», «διαλέγεσθαι». Ὑπενθυμίζω τὴν ἀντίθεση *Intellectualismus-Voluntarismus*, καθὼς καὶ τὴν ἀντίθεση *Intellectualismus-Sensualismus*. Ὑπενθυμίζω τὴ ρῆση τοῦ Spinoza «*Est igitur mentis absoluta virtus intelligere*» καθὼς καὶ τὴν ἐκφρασή του «*amor dei intellectualis*».

Καὶ συμβαίνει στὴν ἐποχὴ μας, καὶ στὶς πέντε ἡπείρους τῆς ὑδρογείου, νὰ προφέρονται καὶ νὰ γράφονται ἀπὸ ἀνθρώπους με διάφορη στάθμη παιδείας οἱ

λέξεις *intelligentia*, *intellectuel* και οί ὅμοιες, οί λατινικῆς αὐτῆς μεταμφιέσεις εἴτε προεκτάσεις μεταμφιέσεων τῆς ἑλληνικῆς λέξεως «διαλεκτική».

Τῆ σπουδαιότατη αὐτῆ ἀπήχηση, εὐρύτατη γεωγραφικά, ὅπως και ἱστορικά, εἶχε και ἀκόμη ἔχει στίς εὐρωπαϊκῆς γλωσσῆς τὸ ἀρχαῖο κλέος τῆς πλατωνικῆς διαλεκτικῆς.

R É S U M É

L' origine du not intellectus

L' auteur de cette communication se pose la question de savoir quelle fut l'origine étymologique des mots français *intellect*, *intellection*, *intelligence*, *intelligible*, employés d'ailleurs dans toutes les langues européennes.

Il évoque leurs formes initiales, en latin: *intellectio*, *intellectus*, *intelligentia*, *intelligibilis*. Et il cherche la première parution des mots *intellectio*, *intellectus* et *intellegere* dans les lettres latines. Il constate qu'elle ne date pas avant le temps de Cicéron, de Lucrèce et de César, et après cela il se permet de présenter une solution très probable du problème de l'origine étymologique de ces mots latins. Il croit que ces mots ne sont que les mots grecs *διαλεκτική* et *διαλέγομαι* ou *διαλέγω*, traduits en latin à l'époque de Cicéron ou peut-être un peu auparavant. Et il s'explique: Le mot *διαλεκτική* disposait alors d'un grand prestige chez les hommes de lettres à Rome. Lorsqu' on a voulu, donc, enrichir la langue latine par une expression élégante, apte à exprimer l'acte de penser au niveau le plus haut, on a recouru à ce mot grec de provenance platonicienne, qui s'offrait d'ailleurs à être bien traduit en latin. En effet, il y avait en latin le verbe *lego*, tout-à-fait correspondant au verbe grec *λέγω*, et d'autre part la préposition grecque *διὰ* était exactement traduisible par la préposition latine *inter*. On a donc opéré la traduction: *διαλεκτική*=*inter-lectio* ou *inter-lectus*, et, à la suite d'une assimilation du r au l, *intellectio* ou *intellectus*; de même que *διαλέγω*=*inter-lego*, et, à la suite d'une assimilation du r au l, *intellego*.

C'est ainsi que grâce au prestige de la *διαλεκτική* chez les Romains on avait, il y a vingt siècles, introduit à la langue latine deux ou trois mots d'origine grecque, destinés plus tard à un emploi grandiose dans le domaine de la philosophie, pour ne pas parler de leur emploi très vaste de nos jours dans le cadre de la langue quotidienne de tous les peuples européens.